

L'ESGLÉSIA CATALANA GÒTICA DE NAU ÚNICA I LA SEVA ACTUALITAT

per RAFAEL M. BOFILL i FRANSI

Sempre m'ha semblat molt lògic un fet que de bell antuvi podria ésser considerat, en canvi, ben altrament: la coexistència a Catalunya d'un acusat gust nacional per la tradició amb uns innegables fenòmens de caràcter avantguardista. Parlar-ne ara àmpliament ens duria ben aviat massa enllà, perquè hauríem de referir-nos també a realitats prou cabdals de l'esperit tradicional i avantguardista català però extralitúrgiques al capdavant: independència i pes social de la dona ja pels volts de l'any 1000; estat federal des del 1137; establiment de les bases del Parlament i de les Corts a partir de la darrerria del segle XII; aparició, al llarg del XIII, del criteri que veu en el poble la font de l'autoritat reial; codificació del dret marítim durant la segona meitat d'aquest mateix segle però sobre precedents de mitjan XII almenys, com el principi de les aigües territorials i el de la llibertat dels mars; la submissió del monarca a les lleis, ben concretada ja des del 1295; el criteri de la delegació de poders que inspira, a partir del 1359, la Diputació del General de Catalunya, i que hom no troba en cap altre sistema parlamentari medieval; la defensa de la llibertat humana, política i religiosa, que ressona ja en la Crònica de Jaume I, Ramon Llull, Arnau de Vilanova, Francesc Eiximenis i els grans juristes burgesos del segle XV; i, parlant de Llull, l'omnicomprensió i el relativisme de la seva *Ars Magna*, que influeix des de Nicolau de Cusa fins a Leibniz, la seva obertura ecumènica, el seu criteri paulí sobre l'adequació del missioner cristià a la llengua, la mentalitat i les maneres dels missionats —tan diferent d'allò que altres pobles hispànics aplicarien a Amèrica dos segles després—, i fins el mateix ús que per primera vegada fa d'una llengua vulgar, la seva, en l'exposició filosòfica precisament.

Ja aquesta llista esdevé ella mateixa massa llarga, tot i reduïda a simple enumeració. En aquest mínim, però, inevitable com a presentació implícita i sintètica d'un tema genèric impossible d'explicar aquí, hom pot besllumar prou, àdhuc sense ulteriors explicacions, el motiu

de l'esmentada i només en aparença paradoxal coexistència catalana de tradicionalisme i avantguardisme: antics i moderns ensems, antics quant a la data d'aparició i moderns per llur adequació a les formes dels nostres dies, els termes d'aquesta llista ens manifesten clarament que és allò que ara en diem «visió de futur» la causa de la seva persistència i de la simbiosi tradició-avantguarda que s'hi dona. Formes totes elles culturals de tipus funcional, i per això mateix referides a un criteri objectiu com és el de la utilitat, no queden afectades pels canvis que solen incidir en fenòmens predominantment subjectius, massa vinculats a uns temps o uns homes concrets: no passen de moda, són actuals. modernes, doncs, i aquesta modernitat, antiga com la mateixa tradició que se'ns hi revela, ens permet de veure-hi un indiscutible avantguardisme íntimament vinculat al gust nacional per la tradició.

El concepte avantguardisme pot tenir una doble interpretació: s'hi poden entendre la mera prioritat en l'ús de certes formes i solucions o bé l'adopció sistemàtica d'uns tipus —autòctons o no— la posterior assumpció dels quals per altres cultures els donarà una validesa general.

No és pas la primera interpretació la que ara m'interessa. El tema és relliscós, i en realitat poc demostratiu: relliscós, per la dificultat d'establir amb rigor prioritats, sobretot quan es tracta d'èpoques remotes; poc demostratiu, perquè de fet no hi ha unes cultures o uns països «inventors» i uns altres «imitadors», i per tant, com que en definitiva tothom pot esgrimir una o altra originalitats, també a tothom pot ésser reconeguda una certa participació en l'avantguardisme a partir del qual la humanitat evoluciona; i aquesta mateixa generalització, doncs, fa poc significativa la possessió prioritària d'una forma o d'una solució concretes, que més tard els veïns vindran explícitament o implícita a manllevar-nos, però segurament com a alternativa d'un joc de préstecs mutus del qual abans o després també ens haurem beneficiat nosaltres.

Sí que em sembla significativa, en canvi, la precedència, més que en el temps, en l'adopció naturalitzada i sistemàtica d'unes formes que posteriorment assumiran altres col·lectivitats humanes per causa no d'unes modes més o menys subjectives i, doncs, passatgeres sinó per un mòbil tan objectiu com el pragmatisme, la funcionalitat, que, sigui de la mena que hom vulgui, fixada en el temps i generalitzada en l'espai per la seva mateixa conveniència, farà modern, avantguardista, el grup humà d'on procedeixi la novetat en qüestió; aquest grup, ben sovint, ha d'ésser considerat pròpiament no tant el creador de la nova forma com l'organitzador que, al marge de la procedència original de la novetat, ha sabut treure'n un partit favorable a l'evolució cultural.

Fets aquests aclariments, ens fixarem ara en un dels exemples més evidents de l'esmentat binomi tradicionalisme-avantguardisme: la influència que l'església catalana gòtica de nau única amb capelles entre els contraforts interiors sembla haver exercit en els temples posttridentins¹, fenomen, a més, prou escaientment situable en l'àmbit de la litúrgia

Quant a la cronologia, el tipus català esmentat, procedent ja del segle XIII però amb una abundosa proliferació el XIV, ressona en primer lloc fora de l'àmbit normal d'influència a Sant Andreu de Màntua (1472-1513), obra d'Alberti; després, a l'església catalana de Santa Maria de Montserrat (1495) erigida a Roma per Giuliano da Sangallo; i, en darrer terme, al temple també romà del Gesù (1568-1575), de Vignola, que segons Sedlmayr i Fabre² esdevindria el prototipus europeu d'església, i en opinió de Pevsner³ ha d'ésser considerat probablement el temple que ha tingut, en l'arquitectura, un major pes al llarg dels darrers quatre-cents anys.

Els autors vacillen a l'hora d'establir la possible relació entre les esglésies catalanes citades i la de Vignola: hom no acaba de veure clar si es tracta de concomitància d'idees o d'influència de tipus, i en aquest darrer cas tampoc s'hi veu definit el paper d'intermediaris d'Alberti i Sangallo. I encara van més amunt les dificultats: hom sap que Santa Maria de Montserrat fou encarregada com a església romana dels catalans per un papa que precisament ho era, el valencià Roderic de Borja, Alexandre VI; i es creu que un membre de la mateixa nissaga, Francesc de Borja, besnét de Roderic⁴ i general de la Companyia de Jesús, fou l'inspirador conceptual del Gesù, concreció arquitectònica del temple adequat als afanys apostòlics de la Contrareforma i dels seus més esforçats paladins, els jesuïtes.⁵ Aquesta certesa i aquesta creença, però, poca cosa aclareixen, ni representen cap argument de pes a favor de la diguem-ne «catalanitat» del Gesù, ni tan sols per a contradir la tesi segons la qual les esglésies gòtiques de nau única amb capelles entre els contraforts interiors no són catalanes sinó llenguadocianes o, per a més xovinisme encara, «sud-franceses».⁶

1. V. entre altres autors: A. FABRE, *Manuel d'Art Chrétien*, París 1928, 302 s.; A. CALZADA, *Historia de la Arquitectura en España*, Barcelona 1928, 993, 1215; B. FLETCHER /A. CALZADA, *Historia de la Arquitectura por el método comparado*, vol. III, Barcelona 1931, 42, 66, notes al peu; A. FLORENSA, *La acústica en los templos*, dins *Arte sacro*, Barcelona 1957, 53; N. PEVSNER, *An Outline of European Architecture*, Harmondsworth 1961, 374 ss.; F. HART, *Kunst und Technik der Wölbung*, Munic 1965, 76; H. SEDLMAYR, *Die Entstehung der Kathedrale*, Graz 1976, 438.

2. *Loc. cit.*

3. *Loc. cit.*

4. Sobre la catalanitat d'Alexandre VI i Francesc de Borja, v. M. BATLLORI, *Vuit segles de cultura catalana a Europa*, Barcelona 1959, 52, 137.

5. CALZADA, *op. cit.*, 993.

6. FABRE, *loc. cit.*; M. DURLIAT, *L'art dans le Royaume de Majorque*, Tolosa 1962, 82 ss.

Sigui com sigui, m'abstinc ara de prendre partit per cap d'aquestes seguretats, possibilitats o probabilitats, perquè tot allò que hom pugui dir-hi a favor o en contra no canvia en absolut la realitat catalana, i ben irrefutable, de l'avantguardisme que estic analitzant: l'organització del Gesù, d'aquest tipus d'església que ha tingut una influència possiblement superior a la de qualsevol altre durant els darrers quatre-cents anys,⁷ d'aquest temple que reuneix els fidels en la seva nau única i, així, els posa a l'abast el predicador i els associa més estretament a la celebració eucarística⁸, era la normal en les esglésies catalanes no ja de l'època, de la darrereria del segle XVI, sinó de mitjan XIII, de més de tres centúries abans, doncs. I diré més, encara: passats quasi quatre-cents anys del Gesù, quan aquest model tan omnipresent al llarg d'aquests quatre segles començava a passar de moda per causa del renovellament litúrgic que havia de concretar-se en la Constitució *Sacro-sanctum Concilium* del 4.12.1963 i el *Motu proprio* «*Sacrosanctam Liturgiam*» del 25.1.1964, però que a Catalunya era ja anterior al Congrés montserratí de 1915, els temples catalans gòtics premonitors de l'obra de Vignola i perpetuats amb gran fidelitat formal fins al segle XVII, almenys, concorden molt més que el Gesù amb el nou desideràtum d'església.

Perquè ara ja no es tracta tan sols de la participació dels fidels, objectiu que el temple posttridentí assolix mitjançant l'espai unitari; ara, el tipus d'església que podríem anomenar «postvaticà II» ha de tenir ben present la insistència dels documents oficials en la participació plena, conscient, activa, fructuosa, interna i externa, comunitària,⁹ i per tal d'aconseguir-la així hom prohibeix l'accepció de persones o de classes socials i ordena que l'art sacre sigui autènticament això, que busqui la noble bellesa i defugui la mera sumptuositat i les formes artístiques viciades pel rebuscament. La diferència entre la participació dels fidels fomentada per Trento i la que pretén el Concili Vaticà II quasi podria ésser expressada amb dos adjectius: presencial per a la primera, i testimonial per a la segona; el recurs és un xic simplista, però l'uso per a dir amb poques paraules allò que pròpiament exigiria tota una digressió. També hi podem veure clara la diferència si tenim en compte l'aferrissada anquilosi de Trento quant a l'ús del llatí i el realisme emanat del Concili Vaticà II respecte al caràcter també litúr-

(a la p. 100, però, l'autor reconeix implícitament que, analitzades les diferències entre les esglésies llenguadocianes i les catalanes, l'espai interior d'aquestes resulta més unitari, circumstància d'un interès singular en l'aspecte que vull tractar). V. un enfocament equànim de la qüestió dins A. CIRICI, *L'art gòtic català. L'arquitectura als segles XIII i XIV*, Barcelona 1977, 15 ss.

7. PEVSNER, *op. cit.*, 374.

8. FLORENSA, *loc. cit.*; G. BAZIN, *Baroque and Rococo*, Londres 1964, 16.

9. G. M. BRASÓ, *Litúrgia i espiritualitat*, Montserrat 1956, 165 ss., 259.

gic de les llengües vives: ¹⁰ al segle XVI, introducció a l'autèntica Edat Mitjana, l'època barroca, hi havia encara molt a perdre i es mirava de conservar-ho mitjançant l'autoritarisme propi del temps i causa de l'affectació i el formalisme consegüents, mentre que a la segona meitat del segle XX les convulsions dels quatre darrers segles han deixat tan poca cosa salvable que ara cal no mantenir sinó guanyar, i això tan sols pot ésser aconseguit per una àmplia i sincera comprensió humana. Ara, doncs, el Gesú fóra refusat: les seves tribunes segreguen els fidels i, per tant, no fomenten la participació comunitària; el dramatismes dels efectes de llum i la grandiloqüència de la cúpula, units a la decoració sensual que, val a dir-ho, no és ja de Vignola sinó del tot barroca (1668-1673), no defugen precisament la sumptuositat ni les formes artístiques rebuscades; aquest «teatre», junt amb altres sollicitacions de l'atenció com poden ésser les acusades cornises i la mateixa volta monumental que n'arrenca, no constitueix pas l'ambient més adequat a la participació conscient dels fidels, interna i externa. Com diu Fabre,¹¹ tot s'hi veu disposat pensant en la trona, ben allunyada de l'altar: la desvirtuació contrareformista dóna més importància a la predicació retòrica, de púlpit, que a l'autèntic centre del culte, la celebració eucarística, la qual, sotmesa a uns cànons molt més rígids per causa de la seva mateixa transcendència cultural, es presta molt menys que l'oratorià sagrada a la teatralitat; aquesta separació conculca, a més, una de les tendències pròpies del renovellament litúrgic que precedí el Concili Vaticà II i s'hi concretà en l'esmentada Constitució *Sacrosanctum Concilium*:¹² la substitució de la trona per l'ambó, element en general molt més simple per causa del seu origen paleocristià, i des d'on hom canta l'epístola i l'evangeli i predica l'homilia, circumstància que, juntament amb la seva situació, a peu d'altar, reforça la desitjada unió entre la paraula divina i l'autèntica predicació litúrgica, limitada a ésser-ne el comentari.¹³

Tots aquests criteris del nostre segle, però, eren ja vigents als temples catalans gòtics de nau única, respecte als quals, com veiem, no cal pas trencar-se el cap indagant si són o no prenuncis de les esglésies occidentals del dilatat període que va de Trento als nostres dies: en tenim prou de saber que són molt més, que, si bé anteriors en més

10. A. OLIVAR, *La comissió interdiocesana per a la versió dels nous textos litúrgics al català: nou anys de treball*, dins *Miscel·lània litúrgica catalana*, I, 1978, 167 s.

11. *Loc. cit.*

12. Vegeu-ne el núm. 35, on es parla de l'estreta vinculació paraula-ritu en la litúrgia.

13. V., també, per a aquest i altres criteris que fan el temple català gòtic de nau única incomparablement més modern que el jesuític, el resum de les directrius dels bisbes alemanys per a la construcció d'esglésies publicat dins A. GUTTON, *Conversations sur l'architecture*, vol. IIIA, París 1956, 395 ss. Quant a l'aplicació pràctica d'aquestes normes a través d'un «funcionalisme litúrgic» actual però anàleg al dels temples medievals catalans que estic considerant, v. F. CAMPRUBÍ, *Las modernas iglesias de Colonia*, dins *Arte sacro*, Barcelona 1957, 25 ss.

de tres-cents anys al Gesù, superen paradoxalment en modernitat aquest prototipus i àdhuc els innombrables temples catòlics¹⁴ que al llarg dels quatre-cents anys següents en derivarien.

Perquè, naturalment, fins ara m'he referit a l'església de Vignola, que, tal com diu Pevsner,¹⁵ llevat de la nova decoració, afegida cent anys després, pertany al manierisme i roman per això al marge tant de l'equanimitat pròpia de la plenitud renaixentista com de l'expansiva fogositat barroca. La contenció del Gesù, però, es desbordà en les extravagàncies —això significava al principi el mot «barroc», precisament —de Bernini, Borromini, Tomé, els Xoriguera,¹⁶ Fischer von Erlach, Neumann, els Asam i tants d'altres, mentre a les terres catalanes la simplicitat funcional però no per això menys estètica de Sant Domènec de Girona o Santa Maria de Jonqueres (actual parròquia barcelonina de la Concepció) continua vigent quatre-cents anys després, fins al mateix segle XVII, a Sant Joan de Valls o al Sant Esperit de Terrassa, i les esglésies pròpiament barroques s'hi mantenen molt al marge de l'evolució forastera pràcticament general vers el desequilibri i l'artifici. Per això els criteris a partir dels quals foren concretades les decisions explícites o implícites en la Constitució *Sacrosanctum Concilium* i el *Motu proprio «Sacrosanctam Liturgiam»* esmentats concorden ben sovint amb els àmbits sagrats catalans gòtics de nau única ja de moda al segle XIII. Un repàs a les normes de la comissió litúrgica de l'episcopat alemany¹⁷ ens en donarà plena evidència; hom hi aconsella, per exemple: el refús de l'artifici i de la superficialitat; l'afany d'essencialitat; uns temples susceptibles d'ésser abastats d'un sol cop d'ull; un altar major sense altres de propers que en disminueixin la importància i que per això convé relegar, ben oportunament, als murs laterals; un interior ni classista ni demagògic; la possibilitat de veure i sentir el celebrant des de qualsevol lloc. No és, tot això, una descripció implícita de les esglésies catalanes gòtiques de nau única amb capelles entre els contraforts interiors, on trobem precisament l'espai unitari propi d'una litúrgia que es vol comunitària i participativa, l'austeritat necessària per a una pietat essencial, i àdhuc els «desembarassos» marginals¹⁸ on hom pot

14. HART, *loc. cit.*

15. *Op. cit.*, 381.

16. Simptomàticament, aquesta família d'artistes d'origen català esdevingué famosa precisament fora de la seva terra.

17. V. abans, nota 13.

18. Dic «marginals» ben deliberadament, perquè l'espai unitari que suposa la nau única de cap manera no queda conculcat per la presència parcial dels contraforts a l'interior dels edificis, recurs tan comú a l'arquitectura catalana que fins hi pot ésser considerat connatural. Les capelles fruit d'aquesta solució pertanyen tan poc a l'espai òptic del temple com puguin pertànyer al buit provocat per l'embolcall arquitectònic, buit que acaba precisament allí on comença aquest embolcall, a la línia determinada pels llindars de les capelles o, si es vol expressar en termes de funcionalitat, pels cantells interiors dels contraforts. Per criteris tant visuals com estàtics, doncs, les capelles laterals

guardar tot allò que no és menyspreable però que, massa evident, podria desviar el fidel d'aquesta essencialitat desitjada? I, més encara, no s'acorden també en general a tot això moltes de les esglésies catalanes, independentment d'èpoques i usos, com passa fins i tot en alguns temples monacals del mateix segle XI (Sant Pere de Casserres, Sant Vicenç de Cardona), i al marge de tipus arquitectònics, com són els casos de la catalaníssima Santa Maria del Mar, a Barcelona, i la no menys catalana seu de Mallorca, de tres naus ambdues si ens atenim a l'arquitectura, però d'espai interior que, prodigiosament, percebem del tot unitari?

Altres «catalanitats» —algunes, també, són ja no dels segles XIII i XIV sinó quasi mil·lenàries, mantingudes insistentment— poden esser llegides encara en el document que estic comentant. N'és una la contenció en les dimensions de l'església, edifici que en relació amb els altres cal que es noti però no els ha d'aclaparar. Referint-se als temples romànics catalans del segle XI, diu Chueca Goitia¹⁹ que hi són més importants el conjunt i el nivell mitjà assolit que no pas les mostres singulars, perquè, a diferència de Castella, a Catalunya no hi ha monuments destacats sinó molts de més aviat modestos i de categoria artística semblant; això mateix podem dir d'altres temps, àdhuc del que podríem denominar l'època d'or catalana, el gòtic: en general, les esglésies més grans no s'hi poden comparar a les coetànies forasteres, hispàniques o no; la grandària aparent de temples com Santa Maria del Mar, ben superior a la real —prou sovint doblada per les grans esglésies contemporànies no catalanes, i això no pas per motius demogràfics, precisament—²⁰, és el resultat no pas de cap ganys d'aparentar sinó de la sàvia i autòctona destresa que suposa obtenir el màxim de contingut amb el mínim de continent.²¹

fraccionen l'autèntic espai interior pràcticament tan poc com ho puguin fer els àmbits compresos, defora, entre els contraforts exteriors quan no hi ha tals capelles. Ja en planta, el fístó que tant per llur mateixa disposició com per llur relació dimensional amb l'espai pròpiament tal de l'edifici determinen les capelles en fa, en tot cas, una ampliació d'aquest àmbit, mai una fragmentació; concebre-ho altrament equivaldria a dir, per exemple, que les naus laterals d'una església fragmenten l'espai de la central. Crec, en definitiva, que les capelles en qüestió constitueixen a Catalunya l'autèntic «mur diàfan» que alguns autors consideren distintiu de l'arquitectura gòtica religiosa (Sedlmayr, *op. cit.*, 176 ss., 226 ss., 594 ss.), i per això no em sembla que el sistema de contraforts interiors pugui ésser de cap manera conculcació de l'afany de minvar tant com sigui possible, totalment, si es pot, l'efecte pertorbador de les «noses» necessàries per a la mateixa existència d'uns àmbits arquitectònics que aquestes capelles més aviat amplien.

19. *Historia de la Arquitectura Española. Edad Antigua y Edad Media*, Madrid 1965, 154.
20. V. en aquest aspecte A. ZACHARIAS, *Kleine Kunstgeschichte abendländischer Stile*, Múnic / Zuric 1957, 61.
21. Segons P. LAVEDAN, *L'architecture gothique religieuse en Catalogne, Valence et Balears*, París 1935, 166, i M. DURLIAT, *op. cit.*, 167, Santa Maria del Mar i la seu de Mallorca són, en aquest ordre, els dos edificis del món gòtic on amb el mínim de despeses ha estat assolit el màxim d'espai útil.

Una altra aplicació ben a la bestreta de les normes litúrgiques en qüestió és l'isolament de l'altar, exempt i realçat en el sentit literal d'aquest darrer mot. Absolutament gratuït és el criteri que hi veu una contradicció de l'esperit comunitari; Cirici, que parla d'aquest aïllament al temple barceloní de Santa Maria del Mar²² —no de nau única però sí d'espai unitari—, no ha entès que aquesta distanciació és en realitat un apropament. Les mateixes directrius que estic analitzant recomanen que el celebrant pugui ésser vist i sentit d'onsevulla, i que celebri de cara als fidels —consell esdevingut posteriorment norma—, que per això han d'estar situats no entorn de l'altar sinó a la nau; la diferència de nivell, doncs, «apropa» l'altar al poble, que així pot veure'l millor, i que per a pujar-hi quan n'hi ha necessitat ja té les escales que des de la nau hi accedeixen. La girola, que a Santa Maria del Mar i onsevulla realitza la possibilitat de circulació també recomanada, és un espai «de pas», «de servei» —com ho demostren el seu mateix origen i el mot sinònim «deambulatori»—, no «d'estada», no pròpiament «de participació»; i per això no hi són de cap manera necessàries les escales. L'única segregació d'aquest temple és la tribuna d'autoritats construïda a les capelles del volt del presbiteri durant la veritable Edat Mitjana, l'època barroca.

Algú pot dir que l'aïllament de l'altar i la mateixa possibilitat de circulació al seu entorn igualment aconsellada per les citades normes litúrgiques apareixen conculcats, sobretot quan manca la girola —en els temples de nau única, precisament—, pels grans retaules, que ara no hi són però abans hi eren: sobre això cal tenir present que la moda dels retaules, dels de grans dimensions sobretot, és posterior a l'aparició de l'església catalana gòtica de nau única, i que per aquest motiu l'avantguardisme del tipus arquitectònic en qüestió no queda gens disminuït.

Cal dir res més per a mostrar l'actualitat d'aquest temple set segles després de la seva aparició a Catalunya? Cal dir que la seva modernitat, el seu avantguardisme, provenen precisament del seu aspecte auster, funcional, essencial, doncs, que el vincula més a la Reforma que a la Contrareforma? L'adaptació a les noves normes litúrgiques ha estat molt més laboriosa i en definitiva discutible als tipus Gesù i els seus incomputables derivats que a les solucions catalanes; perquè no tot s'acaba destacant l'altar major de la baluerna de la qual formava part i avançant-lo cap als fidels, o bé, si la vinculació mútua hi era absoluta, deixant inservible l'antic altar i col·locant-ne un altre entre aquest i la nau: àdhuc prescindint d'altres modificacions sovint impossibles d'executar quan l'edifici ha estat pensat en i per a la pompa des dels seus matei-

22. *Arquitectura gòtica catalana*, Barcelona 1968, 119.

xos fonaments, l'autèntica obra d'art, qualsevol que sigui el seu estil, té una unitat de concepció que prou vegades no pot ésser conculcada sense perjudicar-ne l'estètica. Els temples catalans de l'Edat Mitjana, en canvi, i àdhuc molts de posteriors, ben poc han requerit per a llur més absoluta adaptació a la reforma litúrgica; en molts dels medievals, les modificacions els han restituït llur aspecte original precisament, aquest aspecte «reformista» al qual m'he referit, més modern que el contrareformista de les esglésies posttridentines si pensem que en cerca de la pietat essencialment interior propugnada per la Reforma, però que Trento no estava encara en situació d'assumir, el Concili Vaticà II ha provocat la formulació d'una colla de criteris, com l'ús litúrgic de les llengües vernacles, la instrucció dels fidels en la Sagrada Escriptura sense reticències²³ i la parsimònia en l'exhibició de les imatges i la veneració dels sants, que al segle XVI haurien estat considerats herètics.²⁴

El temple català, «reformista», s'ha manifestat finalment més apostòlic que l'església «contrareformista»: més funcional, doncs, si ens atenim a l'*ultima ratio* del culte i de tot allò que s'hi vincula. Deu ésser per això que, fa un parell d'anys, un estranger a qui vaig mostrar Santa Maria del Mar, ben aliè a tota preocupació religiosa però fill d'un país on el barroc fou norma, em confessà que si mai sentia l'afany de cercar Déu aniria a trobar-lo en un temple com aquell precisament. Deu ésser per això, també, que els editors francesos del doctor Junyent, remuntant-se tres segles enllà, fins a Sant Vicenç de Cardona, diuen que aquest àmbit arquitectònic, simple però perfecte, parla de Déu més eloqüentment que qualsevol imatge.²⁵

Hom ha escrit, fa ja algun temps, que la millor arquitectura religiosa pot molt ben ésser la menys específicament sagrada, la que presenta uns edificis semblants a sales de reunions o d'espectacles, de les quals es distingeixen només per la presència de l'altar²⁶. En relació amb aquest criteri ens cal tenir present: que a l'Edat Mitjana la desmitificació de l'àmbit arquitectònic religiós té com a terme extrem l'església d'una sola nau, amb un espai interior on el «misteri» perd visiblement terreny; que, independentment de procedències o influxos, aquest

23. A. M. BADIA i MARGARIT, *La llengua catalana ahir i avui*, Barcelona 1973, 241.

24. Concorda amb aquest criteri l'allusió al Concili Vaticà II feta pel doctor Mundó en la seva conferència del 12.5.1981, donada amb motiu de la 24ª reunió de la Societat Catalana d'Estudis Litúrgics i titulada «La reforma litúrgica carolíngia. Revisió del tema»; hi va dir, entre moltes altres coses, que la reforma carolíngia és la més important abans de l'actual, i que la seva persistència fins als nostres dies és una prova de la seva perfecció. Resulta ben significativa la profunda vinculació de Catalunya a ambdues —quasi diria per damunt de Trento—, que té una clara demostració en l'arquitectura religiosa.

25. E. JUNYENT, *Catalogne romane*, vol. I, Sainte-Marie de la Pierre-qui-vire 1960, 91.

26. O. BOHIGAS, *La arquitectura religiosa en España*, dins *Arte sacro*, Barcelona 1957, 15 ss.

tipus de temple reconeix a Catalunya una aplicació singular, tant per omnipresència persistent com per categoria arquitectònica, i sempre dins la màxima austeritat d'embolcall, en justa correspondència a la màxima simplicitat de contingut, l'espai unitari. D'altra banda, els temples de nau única, però moltes vegades també els de tres naus, no hi resulten sovint massa diferents d'una sala civil, d'una llotja, d'un tribunal, d'un mercat, en una mena de retorn inconscient o subconscient als orígens, als temps que seguiren l'Edicte de Milà; per a veure-ho així basta en general mirar-se l'església des del peu del presbiteri però donant l'esquena a l'altar, suprimint-hi, podríem dir, l'únic element encara del tot sagrat.

Per a comprendre millor, però, l'avantguardisme al qual m'he referit en començar cal tenir ben present, també, allò que podríem denominar modernitat relativa d'aquests bastiments, ben superior a llur modernitat absoluta: la dessacralització d'aquestes esglésies catalanes degué resultar-ho, molt més que per a nosaltres —a qui un edifici gòtic sempre recorda un temple—, per a la gent d'aleshores, d'una època en la qual l'aplicació de l'estil coetani a qualsevulla mena d'arquitectura, sagrada o profana, devia contribuir a fer més semblants ambdós gèneres tan aviat com l'església, perdent sacralitat, quedava molt a prop del bastiment civil assembleari. Això, sobretot, demostra d'una manera prou clara que a Catalunya la preferència per uns àmbits religiosos estrictament funcionals, destinats no pas a l'enfervoriment sinó a la pietat, no fou res de casual, doncs. Però demostra així mateix, i ben particularment, que l'actualitat d'aquesta arquitectura religiosa és deguda, molt més que a una qüestió de forma, a la manera intrínseca d'ésser del país que l'ha generada.

I això darrer ens permet d'explicar moltres altres modernitats catalanes a la bestreta, la menor de les quals no foren, precisament, els últims cents anys de renovellament litúrgic, clara anticipació que no sols precedí el desvetllament del mateix Vaticà en aquest sentit sinó que més tard va tenir una mena de ratificació vaticana implícita en l'encíclica *Mediator Dei*, on es reprovaven les desviacions d'alguns països però no pas el reviscolament català, situat així en el just terme mitjà entre aquestes divergències tramuntanes i la inèrcia d'altres terres d'ençà del Pirineu que fins aleshores no havien deixat de criticar-lo.

En el camp concret de l'arquitectura religiosa, i en l'encara molt més específic d'un arquitecte determinat, ve ara a tomb, com a corroboració final d'aquesta premonició catalana, la referència a un home tan indiscutiblement arrelat al país com Antoni Gaudí. Ja en els seus temps d'estudiant, cap al 1875, el futur gran arquitecte defensava el trasllat del cor de la seu barcelonina per tal que la nau central pogués ésser ocupada també pels fidels, projecte que, si bé a Barcelona romanagué tan sols això, quaranta anys més tard, gràcies a la tossuderia gaudi-

niana, mai no doblegada perquè no era sinó pura lògica, tingué al cor de la seu de Mallorca una realització prou germana i ben litúrgica.²⁷ Entre aquell projecte i aquesta realitat, anticipant-se en tres quarts de segle i al peu de la lletra a l'article 18 de les normes dels bisbes alemanys abans citades, Gaudí comença d'assessorar-se amb persones competents, clergues —com el bisbe català d'Astorga, Joan Baptista Grau—, per tal de dreçar el pla teològic i pedagògic de la distribució i l'ornamentació dels edificis sagrats, i també amb aquesta mateixa finalitat estudia els textos oficials del Vaticà i *L'Année Liturgique* de Dom Guéranger, el gran apòstol benedictí de la reforma litúrgica. No crec, sincerament, que a ningú com a Gaudí pugui aplicar-se la conclusió de les normes repetidament esmentades, on es diu que l'arquitecte ha de posar tota la seva ciència i tota la seva ànima en l'estudi d'un edifici com és un temple, mai objecte de prou cures i preocupacions. No puc ara entrar, ni tan sols de passada, en la demostració de la meticulositat d'Antoni Gaudí en aquest aspecte; basta fullejar qualsevol dels textos que sobre el gran arquitecte han estat escrits, sobretot els que recullen directament les seves manifestacions, per a comprendre d'una manera immediata allò que podríem anomenar «místic racionalisme» del gran artífex, la lògica absoluta, en el pla litúrgic com en qualsevol altre, dels més ínfims detalls, cap dels quals no és fruit de caprici o casualitat sinó sempre de fonda meditació.²⁸

Si he sortit ja massa del tema principal ho he fet per a insistir en el context que l'envolta i en definitiva li dona vida; per això no explícito la relació entre el místic racionalisme de Gaudí i la seva modernitat, perquè aquesta digressió gaudiniana tan sols ha pretès ésser una breu ratificació final dels criteris exposats. Només recordaré, encara, que al principi he recorregut així mateix a un místic racionalista català, Ramon Llull,²⁹ per tal d'argumentar a favor d'una altra aparent incongruència conterrània: la del tradicionalisme avantguardista.

27. Si DURLIAT, *op. cit.*, 156, 331, en parla ben despectivament és perquè no ha entès de cap manera el concepte gaudinià de la restauració, ardit i viu, oposat a la buida fredor violetiana i a qualsevulla criteris purament arqueològics, per tal com el temple, a més d'una obra d'art, és també un edifici amb una funció concreta; una consideració com cal no pot deixar de veure que a la catedral mallorquina Gaudí tingué ben presents —com no podia esperar-se altrament de la seva escrupulosa meticulositat— aquestes dues característiques.

28. V., per a tot això, i entre molts altres textos possibles: I. PUIG BOADA, *El temple de la Sagrada Família*, Barcelona 1929, 101 ss.; C. MARTINELL, *Gaudí i la Sagrada Família comentada per ell mateix*, Barcelona 1951, 45 ss.; J. FERRANDO ROIG, *Arte religioso actual en Cataluña*, Barcelona 1952, 15 s.; J. BERGÓS, *Gaudí, l'home i l'obra*, Barcelona 1954, 18, 49 ss., 106 ss.; E. CASANELLES, *Nueva visión de Gaudí*, Barcelona 1965, 65 ss. Vegin-s'hi també les descripcions específiques de les diverses obres de caràcter religiós.

29. C. VOSSLER, *Estampas del mundo románico*, Buenos Aires 1946, 139 ss.; F. HEER, *Europäische Geistesgeschichte*, Stuttgart 1953, 152 s.